

УДК 391 (477)

**ЧОЛОВІЧИЙ ШЛЯХЕТСЬКИЙ ОДЯГ
ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ МАТЕРІАЛЬНОГО ЖИТТЯ
ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ XVI – XVII СТОЛІТЬ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ВОЛИНИ)**

Юлія ЧУБИК

науковий співробітник відділу історичних пам'яток ННДІУВІ

Анотація. У статті на основі документальних матеріалів актових книг гродських та земських судів Волині розглянуто різновиди повсякденного шляхетського одягу чоловіків у XVI – XVII ст. З цією метою, виходячи із їхніх смаків, станових уподобань, ціннісних орієнтирів, проаналізовано саме те повсякдення, що їх оточувало. Детально описано сорочку, сукман, убранє (штани), жупан, кунтуш, єрмяк, шубу, копеняк, фerezію, пояс, ковпак, шапку, чоботи та бачмаги. Виявлено спільну історіографічну традицію з історії одягу як у Польщі, так і в Україні та прослідковано процеси культурних взаємовпливів обох держав в розвитку одягу як одного із його проявів.

Ключові слова: чоловічий шляхетський одяг, актові книги, повсякдення, Волинь, мода.

**МУЖСКАЯ ШЛЯХЕТСКАЯ ОДЕЖДА
КАК НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ ЭЛЕМЕНТ МАТЕРИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ
ВОЛЫНСКОЙ ШЛЯХТЫ XVI – XVII ВЕКОВ
(ПО ДОКУМЕНТАМ РАННЬМОДЕРНОЙ ВОЛЫНИ)**

Юлія ЧУБИК

научный сотрудник отдела исторических памятников ННИИУВІ

Аннотация. В статье на основе документальных материалов актовых книг гродских и земских судов Волини рассмотрены разновидности повседневной шляхетской одежды мужчин в XVI – XVII вв. С этой целью, исходя из их вкусов, сословных предпочтений, ценностных ориентиров, проанализирована именно та повседневность, которая их окружала. Детально описаны рубашка, сукман, убранье (брюки), жупан, кунтуш, ермяк, шуба, копеняк, фerezия, пояс, колпак, шапка, сапоги и бачмаги. Обнаружена общая историографическая традиция в истории одежды как в Польше, так и в Украине и прослежены процессы культурных взаимовлияний обоих государств в развитии одежды как одного из его проявлений.

Ключевые слова: мужская шляхетская одежда, актывые книги, повседневность, Волинь, мода.

**MALE NOBLE CLOTHING AS INTEGRAL PART OF VOLYN SZLACHTA
MATERIAL LIFE IN THE XVIth – XVIIth CENTURIES**

Yulia CHUBYK

research associate of Historical Sites Department of NRIUSWH

Annotation. *In the article on the base of documentary materials of registers of Volyn magistrate and territorial courts, the varieties of casual clothing of noblemen in the XVIth – XVIIth centuries are considered. Based on their tastes, class preferences and values the then everyday life is analyzed. The author describes in details such types of garment worn by the male nobility as a shirt, a sukman, garments (trousers), a zhupan, a kontusz, a yermiak, a fur coat, a kopeniak, a fereziia, a belt, a cap, a hat, boots and bachmahy. The study has revealed a common historiographical tradition of the history of clothing in Poland and Ukraine. The processes of bilateral cultural influences of both countries on the development of clothing as one of its manifestations are examined.*

Key words: *male noble clothing, registers, everyday life, Volyn, fashion.*

Одяг як елемент матеріальної культури безпосередньо пов'язаний з людиною і саме тому найповніше відображає не лише матеріальні умови життя й естетичні смаки суспільства, а й певні риси характеру людини, її індивідуальність, професію, вік, стать, сімейний стан, належність до тієї чи іншої національності, суспільного стану тощо. Розглядаючи тогочасний шляхетський одяг як невід'ємну складову повсякденного життя, можна визначити економічне, майнове, соціально-станове та громадянське становище його власника.

Одразу обумовимо, що у даній статті йтиметься не про національний костюм, який, на думку спеціалістів, у своєму завершеному вигляді постає на кінець XVIII ст., а про чоловічий одяг, який носився шляхтою щодня.

З історії одягу існує певна історіографічна традиція як у Польщі, так і в Україні. Щоправда, обширнішою та більш дослідженою є польська історіографія, яка має велике значення і для України, оскільки в цей час українські землі входили до складу єдиної держави, що й відобразилося на культурних впливах і взірцях [22, 401].

Варто зазначити, що дана проблема досліджена на основі ізографічних джерел, археологічних знахідок, а також на підставі документального матеріалу.

Зокрема, про чоловічий і жіночий шляхетський одяг XVI – XVII ст. написані праці українських та польських дослідників: Галини Стельмащук, Людмили Рудик, Марії Гутковської-Рихлевської, Владислава Лозінського, Лукаша Голембйовського, Ірени Турно, Анни Дронжковської.

Найбільшу групу досліджень про шляхетський одяг становлять праці, що написані за даними портретних зображень, мініатюр, гравюр та скульптури. Протягом багатьох років проблеми одягу розробляла львівська дослідниця Г. Стельмащук. Про одяг львів'ян XVII – XVIII ст. йдеться у її монографії «Україна – козацька держава» [10, 17]. Тут авторка згадує Львів як один із центрів поширення моди, основними шляхами розповсюдження якої були спілкування та контакти з іноземними купцями та послами, а також загальнодержавні сейми і повітові сеймики. Дослідниця зазначає, що найпоширенішими видами одягу в Галичині були жупан, кунтуш, фerezія, доломан, делія¹. Описи одягу знатних львівських міщан з акварелей Ю. Глоговського XVIII ст., короткі нариси костюма шляхетської знаті Галичини

¹ делія – верхній одяг, прямоспинний плащ, заціпався на правому плечі оздобою (клямрою, аграфою, шпилькою) або стягувався золотим шнуром із золотими китицями.

зроблені Г. Стельмащук також і в інших виданнях [12, 5]. У даних дослідженнях вона зазначає, що одяг знатних міщан та шляхти того часу майже не відрізнявся. Проблему шляхетського одягу вона продовжує розглядати і в праці «Давне вбрання на Волині» [9, 5]. Книга присвячена розвитку вбрання на Волині в часовому розрізі від ранньослов'янської доби до початку ХХ ст. Авторка широко використала образотворчі матеріали, тобто портретний живопис, де зображено одяг волинської еліти, а також опубліковані документальні матеріали, залишивши поза увагою неопублікований джерельний матеріал.

Дослідниця одягу Л. Рудик у статті про костюм вищих станів суспільства Львова ХVII – ХVIII ст. характеризує моду шляхетського населення Львова на основі архівних описів та документів Центрального державного історичного архіву України у Львові. У статті подано ілюстрації портретів з колекцій Львівської галереї мистецтв та Львівського історичного музею, що презентують зовнішній вигляд костюма шляхтичів, магнатів, міських радників [7, 144 – 153]. За матеріалами актових книг земських та гродських судів можна прослідкувати, що такі ж самі різновиди одягу були поширеними в той час і на Волині.

Серед польських досліджень у вигляді підручників з костюмології найбільш ранньою та найвідомішою є праця Л. Голембйовського, члена Варшавського королівського товариства приятелів наук, видана у формі словника в 1830 р., а перевидана у 1861 р. Автор даного словника польського одягу детально вивчив *Pontyfikal biskupa Erazma Ciołka* й першим звернув увагу на східні деталі в убранні шляхти на одній із мініатюр,

які прикрашали цей рукопис. Словник Голембйовського містить 772 коротких «гасла» (дефініцій) польського одягу й аксесуарів, які були написані переважно на основі згадок у художній літературі ХVI – ХVII ст. та опублікованих джерельних матеріалах. Автор описав найдавніше вбрання шляхти, яке, на його думку, включало жупан, пояс і опанчу, тобто шубу, до того ж згаданий одяг був сірого кольору, адже саме натуральний сірий колір вважався первинним. Зазначена праця тривалий час вважалася піонерською або зразковою навіть і в європейській літературі, адже її використовувало не одне покоління дослідників [9, 6].

Відомим польським дослідником історії одягу є І. Турно, яка створила словник одягу, що охоплює період від середньовіччя до початку ХІХ ст. У праці авторка збільшила в чотири рази кількість «гасел» порівняно зі словником Л. Голембйовського, з них близько однієї третьої становили її власні джерельні дослідження, які ґрунтувалися на основі праць Марії Борейшо та Марії Михайловської [21, 6].

Так само видатний польський учений В. Лозінський описав шляхетський одяг на основі творів портретного живопису та дуже важливого і рідкісного тогочасного джерела кравецьких цінників. У своїй фундаментальній праці «*Życie polskie w dawnych wiekach*» він подає повний комплект одягу польського шляхтича, який, на його думку, складався із шуби, делії, контуша, фerezії, жупана, шапки та пояса [19, 122].

Польська дослідниця М. Гутковська-Рихлевська у своїй праці «*Historia ubiorów*» описує як чоловічий, так і жіночий шляхетський костюм від початку

XVI ст. до 1630 р. на підставі тогочасних мініатюр з «Kodeksu Baltazara Behema» [17, 380]. Окремим розділом виділено шляхетське вбрання доби «сарматизму», тобто моду 30-х років XVII ст. Також у дослідженні є розділ, присвячений перським та турецьким тканинам XVI – XVII ст.

Цікава інформація про український шляхетський одяг міститься у англійській праці «Історія українського костюма від найдавніших часів до кінця XVII ст.». Зокрема, повідомляється, що загальноприйнятим серед шляхетської верстви був звичай носити основу (спідню білизну) і додатковий верхній одяг – свиту з киреєю або овечою шубою, жупан з кунтушем, кептар з сердаком. Також описано деталі як чоловічого, так і жіночого шляхетського одягу XV – XVII ст. [18, 32].

Надзвичайно важливу інформацію про шляхетський одяг на Волині подають археологічні розкопки, що проводилися у межах Бернардинського костелу в м. Дубно з 1995 по 2007 рік під керівництвом Віри Гупало. В результаті розкопок у крипових похованнях віднайдено рештки як чоловічого, так і жіночого одягу – кунтушів, жупанів, чекманів¹, штанів, шапок, суконь, чепців², рантухів та інше вбрання «сарматського» типу [3, 392]. Найрідкіснішою та найціннішою знахідкою В. Гупало є комплект гудзиків на кунтуші, знайденому 2007 р. в м. Дубно [4, 335]. Особа, в ньому похована, належала до шляхетського стану, а те, що кунтуш був старанно декорований, є свідченням того, що шляхтич носив його за життя, тобто він не був виготовлений виключно для поховальної церемонії.

¹ чекман – короткополий чоловічий сукняний одяг, куртка.

² чепець – головний убір у вигляді очіпка.

Шляхетський кунтуш добре зберігся через те, що був виготовлений із шовкової тканини, яка менше піддається тлінню.

Разом з тим більшість сучасних праць українських істориків, присвячених одягу, написано на основі опублікованих матеріалів, а документальний матеріал залишається недослідженим. Зазначимо, що величезна група документального матеріалу XVI – XVII ст. дає нам можливість описати зразки чоловічого шляхетського одягу, вказуючи на його найменування, колір, оздоблення і навіть вартість. Розглянемо чоловічий шляхетський костюм XVI – XVII ст. на підставі віднайдених нами документальних матеріалів у Центральному державному історичному архіві у м. Києві.

Різноманітні документи того часу свідчать про те, що чоловіче вбрання шляхтича включало дві сорочки – верхню та нижню. Верхню сорочку часто виготовляли із «флямського» (фламандського)³ та «коленського» (кельнського)⁴ полотна. Підтвердженням цього є, наприклад, документ, що містить скаргу слуг князя Андрія Головні Острожецького Станіслава Млодяновського, Семена Фурсовича Резана та Григорія Татарина на князя Андрія Головню 1578 р., який пограбував їхній одяг, зокрема: кошуль коленських 4, які коштували 2 копи грошей литовських, кошуль флямських 4, які коштували 2 копи грошей литовських [1, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 342 зв. – 344]. Так, оповідання Василя та Михайла Павловичів про опіку над дітьми і майном покійного брата Григорія Данилевича та його

³ фламандське полотно – гатунок тонкого полотна, виготовленого у Фландрії.

⁴ коленське полотно – гатунок тонкого німецького полотна, виготовленого у м. Кельн.

дружини Настасі Крокотчанки Яловицького до їх повноліття 1580 р. розповідає про золоту кошульку, вишиту чорним шовком з обшлягом [1, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 451 – 454]. У скарзі Матая Хорковського, служебника князя Марка Солтановича Сокольського, на Томка Ощовського 1578 р. серед пограбованого одягу згадуються: кошульки з едвабом та кошулі алендарського полотна [1, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 320 – 321]. Тож, як засвідчує документальний матеріал, здебільшого чоловічі сорочки вишивали чорним, білим, сірим шовком або золотом та срібною ниткою. Г. Стельмащук припускає, що тогочасні чоловічі сорочки вишивали технікою косої гладі [9, 82].

Серед різновидів верхнього одягу волинської шляхти були поширені сукман, уброне, жупан, кунтуш, ермяк, шуба, копеняк тощо.

Сукман був різновидом свити, виготовленої переважно із домотканого сукна. Найдавнішим за кроєм вважають сукман із суцільною спинкою і вставленими клинами з боків. Зазвичай його декорували різнокольоровими шовковими шнурами. Зокрема, урядник Степан Тасований, котрий був на службі у волинського шляхтича Богдана Хрінницького, мав сукман із муравського сукна з нашитими чорними шовковими шнурами. У такий же сукман, але декорований червоним шнуром, був одягнений боярин, який їхав разом зі своїм урядником на ярмарок [1, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 199]. Як правило, сукман підв'язували поясом, до якого чіпляли ніж або шаблю.

На думку Г. Стельмащук, під сукман одягали легший одяг – уброне [9, 88]. За визначенням І. Турно, уброне становило різновид верхнього одягу XVI ст., накриття нижньої частини тіла чоловіка,

тобто штани [21, 168]. Уброне згадується у тестаменті Костянтина Спраського 1599 р., в якому він заповідав свої речі синам Іванові та Стефанові, серед них: уброне нове фалюндишове зі срібними гудзиками, а інше – каразієве блакитне [1, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 825]. У скарзі Оникія Мутикальського на дружину Ганну Єленську 1602 р., яка, проживши з ним 32 роки у мирі та злагоді та маючи 11 спільних дітей, таємно втекла з дому й забрала частину його майна, зокрема уброне фалендишове бурнатне, коштувало три польських золотих [2, 492 – 493]. Актова документація містить чимало згадок про уброне, це свідчить про те, що його часто використовували у повсякденному житті. Натомість В. Лозінський у своїй праці «*Życie polskie w dawnych wiekach*» зазначає, що уброне (штани) не відігравали важливої ролі в польському костюмі XVI – XVII ст., оскільки їх не було видно з-під верхнього довгого одягу. Лише в одязі солдат та вершників портки і надраги були важливою частиною вбрання і мало чим відрізнялися від сучасних [19, 125]. Л. Голембйовський поділяє крій штанів на декілька видів: польські широкі, німецькі короткі, угорські довгі вузькі, козацькі й турецькі довгі й обвислі, що напускалися на халяви чобіт [16, 138]. Про те, що штани й справді були важливим предметом чоловічого гардеробу XVII ст., свідчать зазначені вище археологічні знахідки В. Гупало у м. Дубно. Знайдені рештки штанів належать до так званого «сарматського» (східного) зразка, мають клапан спереду, на кшталт західноєвропейських, але вони довгі, вузькі й розширені тільки в кроковому шві клинами, мають кишені, декоровані шовковою тасьмою, пошиті з шовкового

візерунчастого дамасту золотистого кольору [3, 395].

Ще одним різновидом верхнього чоловічого шляхетського одягу XVI – XVII ст. був жупан – верхній довгополий сукняний одяг. Траплялися жупани з візерункової тканини, перетканої срібною або золотою ниткою. Жупани шили з двома клинами – вусами – з боків і невисоким коміром-стійкою. Рукава у верхній частині були скроєні досить широко, а від ліктя починали звужуватися і від зап'ястя мали застібку на цілий шерег гудзиків або гачків. Закінчувався рукав клапою, що закривала верхню частину кисті й за свій вигляд отримала назву «собаче вухо» [14, 105]. Довжина рукава жупана була більша за довжину руки, що давало змогу формувати декоративні закладки на рівні передпліччя, як у постатей з ікони «Князі Володимир, Борис та Гліб» з м. Ратного на Волині. Жупан за весь час свого існування майже не змінив крою, модифікувалися лише самі елементи крою під впливом моди того часу – довжина жупану, крій рукавів і його клап, висота коміра, оздоблення. М. Гутковська-Рихлевська стверджує, що тогочасні жупани належали до повсякденного одягу шляхти і виготовлялися з сукна різного гатунку [17, 506]. Цей вид одягу був відомий на теренах Речі Посполитої ще від XVI ст., де він зустрічається в деяких описах посмертних інвентарів. Так, Л. Голембйовський зазначає, що після смерті короля Стефана Баторія серед його вбрання, розданого 11 шляхтичам з його служби, фігурує жупан атласний червоний, прошитий на підкладці з бурнатної китайки та шовковими червоними гудзиками, вартістю в 40 злотих [16, 168]. На грудях його заціпали на густо розміщені гудзики або

гаплики. Гудзики були здебільшого кулястої форми з дорогих металів і гарно оздоблені [6, 108].

Цікава інформація про шляхетські жупани міститься у позові несухоїзького попавича Стефана Шолухи Дорогостайського до підляського воєводи князя Януша Заславського 1593 р., який, заставивши йому місто Несухойж та низку прилеглих до нього сіл, наслав слуг, які пограбували його майно, в тому числі: жупан червоний адамашковий, підшитий китайкою, доброго кармазину за 60 золотих польських, жупан адамашковий зелений, увесь китайкою підшитий, за 55 золотих справлений, жупан атласовий білий, увесь китайкою підшитий, за 60 золотих польських, жупан півгранатний, шлюмами лисими підшитий, за 50 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, бакгазеєю підшитий, за 25 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, хребтами лисими підшитий, за 35 золотих польських, жупан адамашковий білий за 45 золотих польських [1, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 581 зв. – 582]. Ця інформація перегукується з твердженнями дослідниці українського одягу Катерини Матейко про те, що жупани були також із відкладним коміром з хутра або оксамиту [6, 108]. У реєстрі рухомих речей луцького земського судді Гаврила Бокія Печихвостського, які після смерті були передані його синам Філіпу та Андріану 1577 р., згадуються: жупан чорний оксамитний та жупан шарий атласу взористого [1, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 408 – 408 зв.]. У декреті Григорія Богушевича з рідним братом Павлом Богушевичем щодо розподілу майна між братами 1600 р. також згадується зелений довгий оксамитний жупан, який коштував шістдесят золотих [1, ф. 28,

оп. 1, спр. 33, арк. 124 зв. – 126 зв]. У скарзі Данила Костюшковича та його дружини Федори Турівни на Федора Бокія Печихвостського про насильницьке вигнання їх з маєтку Підбереззя 1580 р. йдеться про жупан червоний фалюндишовий, бакгазеєю підшитий з кніблями срібними позолоченими, та жупан білий каразієвий, бакгазеєю підшитий з кніблями срібними позолоченими [1, ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 158 зв.].

На підставі археологічних знахідок В. Гупало вважає, що поверх жупана шляхтичі одягали кунтуш. Рештки кунтуша, віднайденого нею, на її думку, належали молодому чоловікові 20 – 30 років зростом 172 см, що був похований в крипті Бернардинського костелу. Знайдений кунтуш, імовірно, був зеленого кольору, пошитий з гладкої шовкової тканини й мав шовкову підкладку [4, 335]. Перші згадки про кунтуш містяться в кравецькому ціннику 1648 р., а поширений він був з другої половини XVII і подекуди навіть до XIX ст. [20, 269]. Це було довге верхнє вбрання з характерним кроєм, що складалося з двох передніх пілок, центральної тильної частини, яка від плечей до пояса була цільною, а далі переходила у вузький прямокутник, що сягав самого низу кунтуша – так званий слуп. До цієї центральної частини по обидва боки пришивалися клиноподібні частини, які й створювали розширений до низу силует. Своїм виглядом кунтуш нагадував турецьке та татарське верхнє вбрання або угорську менту, але крій спини («слуп» з дошитими клинами) трапляється виключно на теренах тодішньої Речі Посполитої. Характерною ознакою кунтуша останньої чверті XVII ст. були рукава-«вильоти» – досить довгі й розрізані по всій довжині, що

або вільно звисали, або зав'язувалися на плечах. Деякі ранні кунтуші мали й цілі нерозрізані рукава з вивернутими манжетами. Протягом усього часу існування кунтушів їхній крій залишався без змін, а під впливом моди змінювалися лише деталі [21, 92].

Поширеним одягом серед шляхетства був ермяк (армяк, ярмак), тобто чоловічий халатоподібний одяг вільного крою. Ермяк зазвичай був довгим, заціпався до низу на петлиці або гудзики, з великим хутряним коміром та накладними товстими рукавами, які іноді прив'язувалися до манжетів [21, 62]. Зокрема, описи ермяків з петлицями

Ермяк з петлицями і високий фетровий ковпак поч. XVI ст.

зустрічаються в рахунках двору короля Зигмунда Августа 1544 – 1548 рр. та коротких згадках у воєводських таксах, вміщених у кравецьких цінниках. Польські ермяки початку XVI ст. були подібні до вбрання бояр, у яких показався кортеж посольства Московського князівства у 1518 р. при дворі імператора Максиміліана [17, 387]. Про те, що на Волині носили ермяки, довідуємося зі скарги ігумена Мелецького монастиря Миколая Сербина на урядників Василя, Івана і Гаврила Гулевичів 1578 р., підданих якого було пограбовано. Серед заграбованих речей названі ермяк моравського сукна з чорними шовковими шнурами і ермяк блакитного люнського сукна з червоними шовковими шнурами [11, 170 – 171]. У документах того часу містяться згадки і про ермяки інших кольорів. Зокрема, у шляхтича Василя Єзерського, який перебував у справах в Луцьку у 1565 р., був ермяк із муравського сукна білого кольору, декорований шовковими шнурами [8, 80]. Згадки про даний різновид одягу містяться у позові вже згаданого Стефана Шолухи, а саме: ермяк фалюндишовий бурнатний, китайкою підшитий [1, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 581 – 583 зв.]. У зазначеній вище скарзі слуг Андрія Головні Острожецького йдеться про ермяк червоний кармазиновий з блакитними петлицями, який коштував 8 коп грошей [1, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 342 зв. – 344]. Про рідкісний колір ермяка згадується у скарзі Єзофа Словенського, служебника князя Андрія Курбського, на Яна Пісчинського про побиття його на дорозі з Луцька до Міловш 1578 р. і пограбування особистих речей, зокрема ермяк каразії макової з шовковими шнурами [1, ф.25, оп. 1, спр. 19, арк. 464 – 465].

Актові книги містять численні згадки про такий різновид чоловічого шляхетського одягу, як шуба. Шуба – верхній зимовий одяг, шитий простим кроєм, підбивався дорогоцінним хутром лисиці, куниці, соболя, бобра тощо, вона заціпалася під шиєю коштовною оздобою (клямрою, аграфою, шпилькою)

Шуба з широкими рукавами, оздоблена золотою тканиною на блакитному тлі, поч. XVI ст.

або стягувалася петлицями із золотим шнуром та золотими китицями. За твердженням В. Лозінського, тогочасна чоловіча шуба була подібна до сучасної йому: довга, широка, з розширеними біля долоні або занадто звуженими рукавами, а її крій у XVI ст. був повністю західним зразком [19, 122]. Численні польські твори мистецтва подають зразки шуби, пошиті з візерункового адамашку або оксамиту. Аналогічні зразки шуби на той час були поширені також і в українських землях, зокрема на Волині. Так, у згаданому вище реєстрі рухомих речей луцького гродського судді Гаврила Бокія Печихвостського згадуються декілька видів шуб: шуба оксамитна чорна, соболями підшита, шуба китайчата гвоздикова, горностаями підшита, шубка куная, сукном шарим крита, шубка голая білок подільських [1, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 407 – 408 зв.]. Про інші різновиди шуб йдеться у скарзі Григорія Матвієвського на своїх пасинків Семена та Василя Петровичів Денисків про пограбування рухомого майна 1574 р., зокрема: шубок кунячих дві, покритих адамашками: одна покрита чорною адамашкою, на якій «пугвиць» 8 позолотистих, друга покрита гвоздиковою адамашкою, на якій «пугвиць» 8 позолотистих [1, ф. 21, оп. 1, спр. 17, арк. 65 зв. – 66]. А в іншому документі – скарзі заславського намісника Василя Копотя на урядника Прокопа Мервицького 1575 р. – містяться згадки про менш вартісні види шуб: «шубка кроликова, сукном мишинським крита, шубка кроликова, сукном шведдинським крита, шубка кроликова, сукном люньським синім поволочена, шубка лисяча, чемлетом чорним крита, шубка білки голая» [1, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 341 зв. – 348].

До одягу, що був впроваджений за часів правління польського короля Стефана Баторія, належав копеняк. Даний різновид верхнього одягу використовувався у дощову погоду або для виїзду на полювання і був призначений для подорожей [17, 403 – 404]. Копеняк виготовлявся зазвичай із сукна й заціпався на гудзики або петлиці, слугував верхнім коротким одягом вільного крою з рукавами та коміром. Г. Стельмащук зазначає, що головною відмінністю, що відрізняла копеняк від інших видів одягу без стану (тулуб'ястих), була відлога (кобка, каптур, бородиця чи богородиця). Це суконний капюшон з прорізами для очей, а іноді й для рота, пришитий ззаду до копеняка, який одягали поверх

Копеняк середини XVII ст.

шапки від дощу чи снігу [9, 230]. Копеняки, що використовувалися у дощову погоду, мали підшивку (підкладку) з вовняної тканини, зазвичай із дешевого ґатунку сукна; про використання їх ще в XVII ст. залишилися згадки в інвентарях та кравецьких цінниках. Копеняк як різновид верхнього чоловічого шляхетського одягу міститься і в численних актових документах ґродських та земських судів Волині. Зокрема, квитовий запис Яна Михайловича Гапона Новоселецького матері Марині Буховецькій та її другому чоловікові Станіславу Дубровському 1598 р. серед батькового рухомого спадку повідомляє про копеняк червоний фалендишовий, проданий за п'ять грошей [1, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 313]. У згаданій вище скарзі Оникія Мутикальського також містяться згадки про кобеняк люнський барщовий, коштував три копи грошей [2, 493].

Крім типу ужиткового копеняка, шитого з сукна, згадується коштовніший оксамитний копеняк з підшивкою із золота та інші оксамити, підшиті атласом, з петлицями та гудзиками [17, 404]. Про такий копеняк йдеться у позові Стефана Шолухи Дорогостайського, з-поміж його заграбованого майна перелічено: копеняк гранатовий, увесь підшитий адамашкою, за сто і двадцять талярів старих [1, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 581 – 583 зв.]. Крім копеняка середньої довжини до колін, згадується в інвентарі короля Стефана Баторія його різновид «полкопеняче» – значно вкорочений верхній одяг [17, 404]. Знаходимо згадки про «полкопеняче» і в актовій документації. Зокрема, пан Матфей заставив володимирському єврею Гошку 1588 р. жупан та полкопеняче фалюндишу бурнатного [1, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 23 – 24].

Ферезія – верхній чоловічий одяг з довгими рукавами, широкий у плечах, з низьким або високим стоячим коміром та рясним шамеруванням на передній пілці – відрізнялася від шуби тим, що була припасована до фігури. Довжина її сягала до половини литки, а часом майже до самих кісточок. Ферезія зазвичай виготовлялася із сукна, інших вовняних та взористих турецьких шовкових тканин, підшивалася та оздоблювалася хутром, плетінням, зокрема петлицями. На початку XVII ст. ферезію одягали поверх жупана чи доломана [21, 54].

Необхідним елементом шляхетського вбрання, який надавав костюму завершеного вигляду, був пояс, що двічі

*Ферезія з хутряною облямівкою,
застібнута клямрою*

або тричі обвивав стан і зав'язувався в декоративний вузол з двома ошатними кінцями з китицями. Тогочасні пояси були шовкові, сітчасті, шкіряні, декоровані на кінцях різноманітними китицями, частіше кармазинового (червоного) кольору, або ж золотими та срібними. Поява різнобарвних шовкових, декорованих золотом і сріблом поясів є наслідком близьких стосунків зі Сходом, звідки їх привозили вірмени. Про асортимент поясів довідуємося зі скарги луцького купця Дахна Горайновича 1573 р., у якій вказано про незаконну конфіскацію острозькими митниками його товарів на ярмарку в Острозі, серед яких названо: золотоглаві широкі пояси (двадцять), золотоглаві вузькі пояси (двадцять п'ять), оксамитові пояси (сорок), оксамитові вузькі пояси з «мохрами» і без них (двадцять два), шкіряні пояси, вишиті шовком [11, 153 – 154].

Серед тогочасних шляхетських чоловічих головних уборів були поширені дорогі ковпаки й шапки, різноманітні за формою та матеріалами: круглі оксамитові шапки, сукняні ковпаки, підбиті лисячим, соболиним, кунячим хутром. Італійський спостерігач Рікардо Бартоліні помітив у вбранні поляків, котрі прибули в 1515 р. на Віденський конгрес, білі, звужені догори ковпаки, оздоблені темною опушкою з хутра. Такі ковпаки різних типів, завжди високі, відомі у творах мистецтва з кінця XV – початку XVI ст.

На думку М. Гутковської-Рихлевської, форма ковпака з досить високою, піднятою верхівкою прийшла в Польщу, напевно, під впливом ранньої моди ковпаків, що носили на Русі, і котра переважала в боярському одязі ще в XVI ст. Подібні за формами ковпаки були відомі і в одязі угорців [17, 388]. Існування

ковпаків як головного убору підтверджується численними документальними свідченнями. Зокрема, у скарзі Івана Котовича Перевеського та його сина Богдана Котовича Перевеського на князя Григорія Сангушка Кошерського і його дружину Зофію з Головчина Кошерську про напад на їхні маєтки й пограбування речей рухомих 1595 р. перелічено: ковпак бурнатного фалюндишу, підшитий лисами, його сина Богдана та ковпак сукна чорного фалюндишу, підшитий лисами, його власний [1, ф. 27, оп. 1, спр. 9, арк. 253 – 256 зв.].

Польський дослідник В. Лозінський наголошує, що саме шапка була основним повсякденним головним убором шляхтичів. Тогочасна шапка змінювала свою форму від литовського дещо звуженого догори ковпака з навушниками з ягелонських часів аж до магерки Баторія і барвистої чубатої кучми першої половини XVII ст. Проте завжди шапка шилася повністю з хутра або з опушкою рисі, соболя, бобра [19, 125]. Крім таких шапок, шляхтичі носили шапки-шлики з гострим або опуклим наголовком з дорогого імпортного сукна та хутряною лисячою або кунячою облямівкою. В актових книгах трапляються численні короткі описи згаданих шапок: шлик фалюндишовий, лисицею бурою підшитий, шлик лисячий, сукном люнським червоним критий, шлик соболиний кармазиновий [1, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 342 зв. – 344]. Поширеним шляхетським головним убором були також шапки-магерки. Магерка – сукняна шапка, пошита із чорного, сірого, білого, бурого сукна. Верх шапки був плоский і прямокутний. Висота – 12 – 16 см. Зокрема, в оповіданні луцького підкоморія Яна Харлінського 1587 р. згадуються шапки-магерки:

магерка з 4-ма білими журавлиними перами, куплена за 3 золотих [1, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 280].

Найбільш поширеним взуттям у шляхти були чоботи з високими і низькими халявами (боти) та черевики (бачмаги). Цікава з цього погляду видана у Луцьку 1618 р. устава цін на ринках міст Волинського воєводства, оголошена волинським підвоєводою Войтехом Милачевським. Згідно з цим документом шевці і купці змушені були дотримуватися визначених для них цін. Але нас цікавлять не ціни, а перелік асортименту взуття, який був поширений на Волині у XVII ст., зокрема: чоботи із простого сап'яну, турецького сап'яну, бачмаги турецькі, чижми із простого сап'яну, козлові чорні чоботи [11, 265]. В інвентарі італійського шевця Сципіона 1572 р. згадуються різні види взуття із жовтої сап'янової шкіри (сягала до колін), бачмаги, легкі черевики відповідно до західної моди з розсіканням поверхні шкіри, тобто «січені боти». Виготовлялися також чоловічі туфлі зі шкіри козла або кордвану з підшовою на підборі [17, 405]. У згаданому вище тестаменті Костянтина Спраського також згадуються такі різновиди взуття: боти сап'янові жовті, бачмаги жовті нові з капцями бурнатними, капці жовті вже не нові зі срібними гудзиками, а інші капці бурнатні нові без гудзиків, боти чорні козлові нові [1, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 824 зв. – 825 зв.]. Взуття із жовтого сап'яну вважалося ознакою заможності. Жовтий колір взуття зустрічається навіть в угорському (гусарському) костюмі короля Зигмунда Августа [17, 405].

Слід зазначити, що одяг, як і інші складові культури, розвивається не в ізоляції, він також піддається впливу

культур інших народів. А. Брюкнер відзначав схильність польського народу до наслідування і легкість засвоєння зовнішніх впливів у одязі [13, 80 – 81]. Сусідство з Німеччиною сприяло проникненню до Польщі елементів німецького одягу, у XVI ст. на одязі вищих верств польського суспільства позначилась італійська мода, що прийшла разом з королевою Боною, Стефан Баторій приніс угорську моду, династія Вазів – шведську, а сусідство з Оттоманською Портою привнесло багато східних форм [15, 318].

Хоча в літературі зазначалось, що одяг населення Правобережної України зазнав деякого впливу польсько-литовської культури, вважаємо, що ця проблема розроблена недостатньо і однобічно. Адже Польща і Україна є не тільки найближчими сусідами, але й протягом кількох віків мали спільний період розвитку в межах однієї держави. Все це не могло не позначитися на тісних культурних контактах і взаємовпливах обох народів, у тому числі і в одязі [22, 406]. Але польською історіографією висунута теза «орієнталізації через Захід», тобто про проникнення орієнтальної (східної) моди завдяки колоніальній експансії західних держав. При цьому, за визначенням Я. Дашкевича, було забуто, що Схід був поруч, що 1200 км Великого кордону Схід – Захід проходили саме через Україну і всі східні території Речі Посполитої фактично протягом більш як трьох століть міцно входили до сфери торговельного впливу Сходу. Саме через Україну до Польщі прибували дорогі тканини, розкішний одяг, парфумерія і предмети туалету. Як вважає Я. Дашкевич, вплив східної моди на українське і польське середовище був велетенський [5, 40 – 41].

Опрацювавши численні документи ґродських та земських судів Волині, дізнаємося, що шляхтичі ще у XVI ст. з великим задоволенням носили жовте взуття, запозичивши цю моду від татар. З огляду на це можна погодитися з думкою Я. Дашкевича, що східні впливи йшли до Польщі саме через Україну.

Таким чином, актові книги ґродських та земських судів Волині XVI – XVII ст. є надзвичайно важливим джерелом для з'ясування вимірів матеріального життя ранньомодерного соціуму, зокрема дають можливість детально описати різні види чоловічого шляхетського одягу XVI – XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІАК України.
2. АЮЗР. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. 3. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / Под ред. О. И. Левицкого. – 858 с.
3. Гупало В. До проблеми дослідження криптових поховань // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 388 – 399.
4. Гупало В. Дослідження крипти №4 у колишньому Бернардинському костелі в Дубні // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 324 – 341.
5. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.), [в:] ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. СС XXII. – С. 28 – 44.
6. Матейко К. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 224 с.
7. Рудик Л. Костюм вищих станів суспільства Львова XVII – XVIII ст. у збірках львівських музеїв та історичного архіву // Вісник ХДАДМ. – Харків, 2007. – №6. – С. 144 – 153.
8. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
9. Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 280 с.
10. Стельмашук Г. Україна – козацька держава. – Київ, 2004.
11. Торгівля на Україні XIV – середини XVII. Волинь і Наддніпрянина. – К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.
12. Український народний одяг XVII – початку XVIII ст. в акварелях Ю. Глоговського / Авт. та упор. Д. П. Кривавич, Г. Г. Стельмашук. – К.: Наукова думка, 1988. – 268 с.; Білан М. С., Стельмашук Г. Г. Український стрій. – Львів: Фенікс, 2000. – 326 с.
13. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. – Kraków: W. L. Anczyc i Spółka, 1931. – Т. 2. – 660 s.
14. Drązkowska A. Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008. – 343 s.
15. Encyklopedia powszechna. – Kraków, 1972. – Т. 13.
16. Gołębiowski Ł. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – 311 s.
17. Gutkowska – Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – 964 s.
18. History of Ukrainian costume. From the Scythian Period to the Late 17 th century. – Melbourne, 1986. – 62 c.
19. Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. – Warszawa, 2004. – 274 s.
20. Słownik terminologiczny sztuk pięknych. – Warszawa, 1976. – 522 s.
21. Turnau I. Słownik ubiorów. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 1999. – 214 s.
22. Woronczuk I. Спільні риси і шляхи розвитку одягу українських і польських селян у XVI – XVII столітті (методологічні та методичні засади і підходи) // Acta Polono-Ruthenica I. – Olsztyn, 1996. – С. 401 – 407.

REFERENCES

1. TsDIAK Ukrainyay.
2. AYUZR. – K., 1909. – CH.8. – T. 3. Akty o brachnom prave i semeynom byte v Yugo-Zapadnoy Rusi v XVI – XVII vv. / Pod red. O. I. Levitskogo. – 858 s.
3. Hupalo V. Do problemy doslidzhenia kryptovykh pokhovan // Arkheolohichni doslidzennya Lvivskoho universytetu. – Lviv, 2005. – Vyp. 8. – S. 388 – 399.
4. Hupalo V. Doslidzhenia krypty №4 u kolyshnomu Bernardynskomu kosteli v Dubni // Materialy i doslidzhenia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni. – Lviv, 2008. – Vyp. 12. – S. 324 – 341.
5. Dashkevych Ya. Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (XIV – XVIII st.), [v:] ZNTSh. – Lviv, 1991. – T. CC XXII. – S. 28 – 44.
6. Mateiko K. Ukrainyski narodnyi odiah. – K.: Naukova dumka, 1977. – 224 s.
7. Rudyk L. Kostium vyshchykh staniv suspilstva Lvova XVII – XVIII st. u zbirkakh Lvivskykh muzeiv ta istorychnoho arkhivu // Visnyk KhDADM. – Kharkiv, 2007. – № 6. – S. 144 – 153.
8. Sas P.M. Feodalnye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v. – K.: Naukova dumka, 1989. – 232 c.
9. Stelmashchuk H. Davnie vbrannia na Volyni: Etnohrafichno-mystetstvoznachche doslidzhenia. Monohrafiia. – Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 2006. – 280 s.
10. Stelmashchuk H. Ukraina – kozatska derzhava. – Kyiv, 2004.
11. Torhivlia na Ukraini XIV – seredyny XVII. Volyn i Naddnyprianshchyna. – K.: Naukova dumka, 1990. – 408 s.
12. Ukrainyski narodnyi odiah XVII – pochatku XVIII st. v akvareliakh Yu. Hlohovskoho / Avt. ta upor. D.P. Krvavych, H. H. Stelmashchuk. – Kyiv: Naukova dumka, 1988. – 268 s.; Bilan M. S., Stelmashchuk H. H. Ukrainyski strii. – Lviv: Feniks, 2000. – 326 s.
13. Brücker A. Dzieje kultury polskiej. – Kraków: W. L. Anczyc i Spółka, 1931. – T. 2. – 660 s.
14. Drażkowska A. Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008. – 343 s.
15. Encyklopedia powszechna. – Kraków, 1972. – T. 13.
16. Gołębiowski Ł. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcyonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – 311 s.
17. Gutkowska – Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Osolińskich, 1968. – 964 s.
18. History of Ukrainian costume. From the Scythian Period to the Late 17 th century. – Melbourne, 1986. – 62 c.
19. Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. – Warszawa, 2004. – 274 s.
20. Słownik terminologiczny sztuk pięknych. – Warszawa, 1976. – 522 s.
21. Turnau I. Słownik ubiorów. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 1999. – 214 s.
22. Woronczuk I. Spilni rysy i shliakhy rozvytku odiahu ukrainyskykh i polskykh selian u XVI – XVII stolitti (metodolohichni ta metodychni zasady i pidkhody) // Acta Polono-Ruthenica I. – Olsztyn, 1996. – S. 401 – 407.

Yu. Chubyk

Male Noble Clothing as Integral Part of Volyn Szlachta Material Life in the XVIth – XVIIth Centuries

Abstract

Clothing played an important role in the material life of Volyn szlachta in the XVIth – XVIIth centuries as it was indicative of the human well-being, social stratification and occupational status. For a long time the problems of social history and the history of clothing in particular have been scantily explored until recently. However, the latest works devoted to the problem are based on previously

published documentary materials. The paper examines types of male noble clothes in the XVIth – XVIIth centuries based on records of Volyn magistrate and territorial courts registers, revealed by the author in the Central State Historical Archive in Kyiv, which is the reason why it established a scientific rationale for choosing this research issue as timely. Very important information on the history of male clothing is provided by the complaints made by noblemen, stories and testimonies of bailiffs about attacks on the part of nobles and robberies of estates. A great deal of such information is recorded in registers of magistrate and territorial courts of the XVIth – XVIIth centuries. They contain lists of robbed noble property, including clothing, which was an important element of well-being and prosperity. The names of various kinds of clothing, fabric materials, decorations and even prices are mentioned there. It should be noted that it is not single but wide-scale information. Clothing was considered to be a one of the most precious things. It often was transferred by succession, given in will to husbands, wives, sons, daughters, grandchildren, nephews and others. Also the mutual influence of cultures of different nations on its formation has been researched.

Одяг як елемент матеріальної культури безпосередньо пов'язаний з людиною і саме тому найповніше відображає не лише матеріальні умови життя й естетичні смаки суспільства, а й певні риси характеру людини, її індивідуальність, професію, вік, стать, сімейний стан, належність до тієї чи іншої національності, суспільного стану тощо. Розглядаючи тогочасний шляхетський одяг як невід'ємну складову повсякденного життя, можна визначити економічне, майнове, соціально-станове та громадянське становище його власника.